

הַשָּׂדֵה הַמְּשִׁיחִי

המחשבה המשיחית מקופלת כפתק בין אבני החברה הישראלית, גם בפני אלה הרואים בה מילת גנאי. אירועי השנה החולפת תובעים בירור של הסוגיה המשיחית - ושלושה ספרים שהופיעו בה עושים זאת מכיוונים מנוגדים | **אלעד נבו**

לעץ אחד

משיח בן יוסף, משיח בן דוד וסוד הרכבתם
חנן פורת
קורן, 2023 | 600 עמ'

חמורו של משיח

ספי רכלבסקי
ידיעות ספרים, 2023 | 509 עמ'

הרליגיוזי הכופר

גרשם שלום והתאולוגיות הפוליטיות
דוד אוחנה
מוסד ביאליק, תשפ"ג | 443 עמ'

באחרית ימיו הרהר ז'אן פול סארטר מחדש בכל שיטתו הפילוסופית. בשורת שיחות שקיים עם תלמידו ומזכירו הנאמן בני לוי, שהיה ממנהיגי מרד הסטודנטים בשנת 1968, חזר בו הפילוסוף האקזיסטנציאלי הצרפתי הנודע מרבות מתפיסותיו לאורך

אלעד נבו הוא מבקר ספרים וסופר, המלמד ומרצה במסגרות שונות.

השנים. הוא הודה שמעולם לא חווה חרדה קיומית, אף שכתב על כך חזור ושוב. הוא הודה שדיבר על ייאוש כיוון שהייתה זו האופנה האינטלקטואלית. הוא הטיל ספק בתיאוריית האחוה שגיבש. תיעודן של השיחות עורר סערה במילייה הספרותית-אינטלקטואלי של צרפת, וחבריו הקרובים של סארטר ביקשו למנוע את פרסומן. מעבר להתייחסות לתפיסותיו הקודמות, סארטר מנסח כמה תובנות חשובות על תפיסת המציאות היהודית. המפגש עם לוי, יד ימינו באותה תקופה, גרם לו להרהר בדברים שנסתרו מעיניו עד אז. בשיחות בין השניים, ביקש סארטר למצוא תשובה לשאלה הקיומית האוניברסלית דווקא אצל העם היהודי. ומה שסארטר מצא אצל היהודים היה בפשטות התקווה, המופיעה בכותרת הספר שתיעד את השיחות בין השניים – "תקווה עכשיו". ומה שמאפשר את התקווה הזו הוא לדידו של סארטר החידוש הגדול של היהדות: המשיחיות.

המחשבה המשיחית בעיני סארטר היא מחשבה המביטה אל התכלית האחרונה של ההיסטוריה – חיי אחווה בין בני האדם. סארטר מוצא את מושג המהפכה, אחד המושגים החשובים בחשיבה המרקסיסטית, כקשור במשיחיות היהודית. המהפכה מבקשת להפוך את העולם הקלוקל והחסר לעולם טוב יותר: "בעיניי", הוא אומר,

המשיחיות היא הדבר החשוב שהיהודים הגו, לבדם, באופן כזה, שתוכל לשמש את הלא-יהודים למטרות אחרות [...] המהפכנים מבקשים להגשים חברה שתהיה אנושית ותשביע את רצונם של בני האדם [...] כלומר, חברה שבה היחסים בין בני האדם הם מוסריים. ובכן, רעיון זה של האתיקה כתכלית אחרונה של המהפכה, אפשר להגות בו באמצעות סוג של משיחיות.¹

סארטר רואה במשיחיות נקודת מבט אתית על מהלך ההיסטוריה, תקווה מוחלטת לאפשרות של הופעת הטוב בעולם, הופעת אחוות אמת. התפיסה המשיחית – שהתגלגלה בשלל צורות היסטוריות מהנצרות ועד המרקסיזם – היא המניחה את התקווה בלב המעשה האנושי.

ואכן, בדומה למהפכנות, במשיחיות גלום כוח מניע עוצמתי שניצוצותיו עלולים להתפזר בפראות סביב. היא נוטעת תקווה, לא פעם מפיגה ייאוש, וצובעת את המציאות בגוניה המוחלטים בעיני המאמין. יש בה חזון גדול של אחדות ובדרך היא עלולה לחולל פירוד עמוק. בשנה האחרונה חוותה החברה הישראלית את המתחים בין קצוות החברה ביתר שאת. בלב המחלוקות בין החילוני לדתי, הליברלי לשמרן, השמאלי לימני, הועלתה המשיחיות על המוקד, והפכה למילת הגנאי המאיימת מכול. האימה שצפה עם עליית ממשלת ימין בעלת רוב דתי החמירה את החשש מתפיסות משיחיות בלתי רציונליות וחסרות אחריות. בעבורם, המשיחיות הפכה לשפת הסתרים של המדינה. ובאמת, מבחינתם של כמה משרי הכנסת הנוכחיים וחבריה, קיימת מפת דרכים משיחית שמובילה את עם ישראל זה דורות.

המחשבה המשיחית מקופלת כפתק בין אבני החברה הישראלית, גם אצל הטוענים נגדה. נדמה שהעת הנוכחית דורשת בירור עמוק של הסוגיה המשיחית, ולא בכדי שלושה ספרים שראו אור לאחרונה מניחים את המשיחיות – כל אחד מכיוון שונה המציג עמדה שונה – בלב השיח ההיסטורי, הסוציולוגי והתיאולוגי. עיון בספרים השונים יאפשר לנו לגעת בכמה מהרבדים הסמויים של החברה הישראלית, שרוחשים בה ללא הרף.

בן יוסף, בן דוד: חנן פורת והמשיחים

היחסים בין הציונות החילונית לציונות הדתית נמצאים בלב הדיון בספר המאמרים החדש של חנן פורת ז"ל, איש גוש עציון שהיה ממקימי מפלגת "התחיה" וחבר כנסת למעלה מעשור, ונפטר בשנת 2011. יהודה עציון ערך את הספר מתוך מאמרים, מכתבים ושיעורים שהעביר פורת במהלך חייו. הסוגיה שבליבו מסתורית בעיני רבים, אך זוהי סוגיית מפתח בתפיסה הציונית-דתית של מדינת ישראל – מהותו של "משיח בן יוסף". בטרם נדון בדבריו של פורת, נציג את הרקע לסוגיה זו.

אם תשאלו אדם ברחוב מהו משיח, קרוב לוודאי שיתאר דמות אדם בעל שיער ארוך ומראה מהורהר, לרוב בהשראת הנצרות. אך התפיסה המשיחית היהודית, וביתר שאת בדורות האחרונים, עוסקת בימות המשיח כתקופה היסטורית, ולא בהכרח כציפייה לבואה של דמות כלשהי. ימות המשיח הם הימים שבהם ישוב עם ישראל לארצו, הארץ תיתן את פירותיה והעם יקיים שלטון מדיני. חכמי הדורות – חז"ל, רס"ג, השל"ה, האר"י, רמח"ל, אור החיים, הגר"א ואחרים – הוסיפו ממד נוסף לסוגיה המשיחית, והוא החלוקה בין משיח בן יוסף, מצאצאי שבט אפרים ומנשה, ומשיח בן דוד שמקורו בשבט יהודה. אלה מבטאים מהויות שונות הגלומות בדמויות המקראיות שמייצגות אותן. המהויות האלה מתמשות לפי תפיסה זו כמאפיינים של שלבים שונים בתהליך הגאולה.

בשנת 1904, באזכרה שנערכה ביפו לחווה המדינה בנימין זאב הרצל, נשא הרב אברהם יצחק הכהן קוק הספד שפורסם לאחר מכן כמאמר בשם "המספד בירושלים" והשפיע עמוקות על ההיסטוריוסופיה של בני הציונות הדתית. הראי"ה קוק ספד לאבי הציונות המדינית מתוך דיון נרחב ומעמיק בחלוקה בין משיח בן יוסף למשיח בן דוד. הציונות החילונית גולמה באידיאה של משיח בן יוסף והמסורת הדתית באידיאה של משיח בן דוד. ומהו תפקידו של כל כוח? משיח בן יוסף הוא בעל כישרון מעשי, כלכלי וביטחוני. התקומה הלאומית של עם ישראל קשורה בכוחו של משיח בן יוסף, וכך גם גבורת המלחמה וביסוס הכלכלה; את כל אלה הובילה הציונות החילונית. משיח בן דוד תכליתו ההתעלות הרוחנית והופעת חיי הקודש. התכלית הראשונית הייתה שהשניים ידורו יחד וישלימו זה את זה:

על ידי קיבוץ ב' הכוחות יחדיו היו שניהם מתעלים; הכוח החומרי היה מתעדן ומתקדש מצד קרבתו אל הקדושה המיוחדת לישראל, והכוח הרוחני היה מתחזק ומתאמץ בכוח חיים מלא ואדיר כדי לגלות הודו ותפארתו על ישראל, עד שקרני הודו היו מאירים גם כן על העולם כולו.²

אך לאורך הדורות התקשו הכוחות האלה לפעול יחד ופעמים רבות פעלו זה נגד זה. בתקופה האחרונה התבטא הדבר בצורה מובהקת בהצעה לחזור לפיצול השבטי ולכונן מדינת יהודה נפרדת ממדינת ישראל.

לאורך הדורות היה הדיון על קיומם ועל מהותם של שני המשיחים נחלתם של מקובלים יודעי ח"ן. דבריו של הראי"ה קוק שפכו אור על הסוגיה והטעינו אותה במשמעויות פוליטיות-היסטוריות אקטואליות. על פי תפיסתו, האידיאות המשיחיות מבטאות כוחות שפועלים בחברה הישראלית ומצויים במאבק; וביניהם, בין הציונות החילונית לתפיסה החרדית המסורתית, ניצב הראי"ה כמי שמבקש לייצר נקודת מפגש. כך גם התנהלו בציונות הדתית לאורך השנים – ספרא וסייפא, תורה ועבודה, חיי רוח עם חיי מעשה. סוגיית שני המשיחים נלמדה בבתי המדרש של הציונות הדתית לאורך השנים, אך אסופת המאמרים של פורת היא הרחבה ביותר שמניחה את העיסוק במשיח בן יוסף ובהתגלמותו בתנועה הציונית בלב השיח.³

אחת הנקודות המעניינות שנדונה בספר ובה הוא גם נפתח, היא סוגיית מותו של משיח בן יוסף. כשהגמרא במסכת סוכה מזכירה את משיח בן יוסף, היא מציינת גם את ההספד שיערכו לו; המקובלים לאורך השנים דנו במותו של משיח בן יוסף והזכירו כי הוא לא מוכרח ויכול להתבטל; במאה ה-16 תיקן האר"י לכוון ולהתפלל "על משיח בן יוסף שיחיה ולא ימות על ידי ארמילוס רשיעא",⁴ וכך נהגו קהילות רבות בגלות. אם כן ייתכן בהחלט שמשיח בן יוסף לא ישרוד, אף שהמקובלים ביקשו להפוך גזרה זו ולבטלה.

כאשר ממשיכי הראי"ה מדמים את משיח בן יוסף לאנשי הציונות החילונית ולתפיסותיהם, יש להבין מהי משמעות מותו. בפתיחת ספרו של פורת מובא דיון כתוב שערך בשנת 1979 עם הרב שלמה אבינר, אז רב המושב קשת שבגולן. הרב אבינר כתב את דבריו בעקבות הסכמי קמפ דייוויד והתוכנית לפנות את יישובי סיני, לצד פינוי היישוב אלון מורה מהנקודה המקורית שבה הוקם. "אנו מתבוננים מעוצר רעה ויגון על גסיסתו הנוראה של משיח בן יוסף", כתב, ולבסוף הכריע: "נהרג משיח בן יוסף!". הציונות החילונית בנתה את הארץ, הקימה יישובים, הפריחה את השממה; אך מרגע שפנתה נגד מפעלה המקורי והחליטה על פינוי יישובים – מדובר במות האידיאה לדידו של הרב אבינר. היא התנתקה משורשה ואיבדה את הציוד לקיומה. רק משיח בן דוד יציל אותה כעת. על הציונות הדתית ליטול את המושכות ולהוביל את המדינה למקומה הנכון. אך פורת רואה את הדברים אחרת. הוא פונה לחשבון נפש

שמואל מושח את דוד למלוכה. איור מבית הכנסת העתיק בדורא אירופוס, טוריה, המאה השלישית לספירה

מגורי וטוען כי בעוד "עמלנו בכל כוחנו לבנות את חברון וגוש עציון ... באותה שעה לא חזרנו כראוי בעיירותיהם של ישראל ... יום אחד לדימונה, יום אחד לאופקים, יום אחד לירוחם, לשדרות ולקריית מלאכי, לבית שאן ולקריית שמונה". ולא זאת בלבד, "אלא אף את הבניין הרוחני שלנו עצמנו לא ביססנו כראוי, ולא הכינונו צידה לדרך" (עמ' 60). לפני שהוא מבקר אחרים, מבקש פורת לברר במה נכשל מחנהו שלו.

פורת מסרב להתייבש ולנתק את

הקשר עם הציבור החילוני. זוהי תפיסת יסוד בגישתו. הוא מסרב להכריז על מותו של משיח בן יוסף ומבקש להדגיש את החיבור הנדרש בין שתי התופעות המשיחיות. הוא מביא את משל העצים בספר יחזקאל, ומחדש ומדגיש כי עצו של בן דוד אמור להתלבש על עצו של בן יוסף ליצירת עץ אחד המורכב מהמאפיינים של שני העצים. לא מיתנה של האחד ופריצה של השני, אלא שותפות ואחדות בין שני החלקים המשלימים זה את זה. "מי נותן לנו רשות להשלים עם החזות הנוראה של חורבן משיח ראשון?" זועק פורת. "אם כוונתו של ר' שלמה [אבינר] לומר, אפילו ברמז, שהמפעל הציוני נכשל – שההישגים הריאליים עתידיים חלילה לסגת אחור ועלינו לחזור ולהקימם – זאת אינני מקבל". לדידו של פורת הציונות החילונית והציונות הדתית הולכות יד ביד כל הדרך, ואי אפשר לדבר על דעיכתה של האחת והתגברותה של האחרת.

מעניין להתבונן גם בניתוחו המיוחד של פורת לדמויות המקראיות המייצגות את התפיסות האידאיות השונות. לא נוכל להיכנס לעומק הדברים ולרוחבם מפאת קוצר היריעה, אך נציין את דמותו של בנימין, שפורת מדגיש מתוך עיון בפסוקים ובדבריו של הרמח"ל⁵. בנימין הוא אחיו הצעיר של יוסף, שניהם בני רחל היחידים, והוא זה שעומד בלב המפגש בין יהודה ליוסף כשהאחים מגיעים למצרים לבקש אוכל. כשיוסף, בשבתו כמשנה למלך מצרים, דורש לאסור את בנימין בעקבות ההאשמה בגניבת הגביע, יהודה קם ונאבק למען חירותו של אחיו. כך מבין יוסף כי יהודה הצליח לתקן את בעיית הפירוד בין האחים שהתבטאה במכירת יוסף. בנימין במובן זה הוא החולייה המקשרת בין שני הצדדים, דרכו עוברת האחוה, "ובו טמון המפתח ליכולת החיבור ביניהם". הוא מבטא את הענווה הנדרשת כדי ליצור את החיבור בין שני המשיחים.

מידת הענווה חייבת להתגלות הן ב'עץ יוסף' והן ב'עץ יהודה', על מנת שיצליח החיבור בין שניהם. כל אחד משניהם חייב להיות מודע לנקודת החיסרון שבו, שאין הוא יכול כלל בלי משנהו, ורק כך תוכל להירקם שלמות בית ישראל. כאן מגיע חידושו הגדול של רמח"ל – שההכרה הזאת של החיסרון, זהו יסוד בנימין, ועל כן הוא המהווה את נקודת החיבור. (עמ' 416)

תכלית הופעתן של שתי התופעות המשיחיות היא החיבור ביניהן. הפירוד מבטא כשל של החברה הישראלית. פורת מבטא בשפה דתית עמדה המבקשת לבסס קשר עמוק בין החלקים השונים בחברה הישראלית ולעבוד על החיבור ביניהם, גם לנוכח מחלוקות עמוקות. מתוך דיון בדמותו ובמהותו של בנימין, אפשר לזהות מהלך מסוים שמתרחש בציונות הדתית בשנים האחרונות. שנים רבות דובר על הציונות הדתית כמקף החיבור בין הדתי ללאומי, כמי שעומדים בתווך בין חלקי החברה השונים ומבקשים לשמש גשר ביניהם, לחבר בין עולם התורה ועולם המעשה. אך נדמה שבשנים האחרונות מתרחש בחברה זו תהליך שבו חלקים ממנה מבקשים לעבור מעמדת החיבור לעמדה של הובלה. הם מבקשים לעבור מתפקידו של בנימין לתפקידו של משיח בן דוד, לאחר שמבחינתם משיח בן יוסף סיים את תפקידו ההיסטורי. פורת מסרב להכריז על מותו של משיח בן יוסף, והוא מדגיש את חשיבות החיבור בין שתי ההופעות המשיחיות. בניתוח היסטוריוסופי-תאולוגי מעמיק פורת במאפייני החלקים החברתיים השונים בישראל ומדגיש את הנקודות שבהן החיבור נצרך ואפשרי, למרות המחלוקות ובזכות היכולת של כל צד להשלים את רעהו.

חמור ארוך: ספי רכלבסקי והפשטנות

הגישה המשיחית שעל פיה מנתח פורת את המתרחש בחברה הישראלית, היא הסכנה הגדולה ביותר בעיני העיתונאי ספי רכלבסקי, בוגר גלי צה"ל ופובליציסט ב"הארץ". בעקבות רצח רבין יצא רכלבסקי למסע סוציולוגי-תאולוגי בנבכי החברה הדתית וביקש לחשוף את הקרקע המיסטית-משיחית שהובילה למעשה הנתעב. ספרו חמור של משיח ראה אור לראשונה לפני 25 שנים והשפיע על דמויות פוליטיות כמו אריק שרון וטומי לפיד. לאחרונה הודפס במהדורה חדשה סביב המחאות נגד הרפורמה המשפטית, כמעניק מסד מחשבתי כנגד הרוחות המשיחיות הפושות בארץ, וכמכריז – "אמרתי לכם".

רכלבסקי הוא קול דומיננטי בהתנגדות לתפיסות משיחיות, הוא מצייר אותן כדמיון פולשני ומסוכן ורואה בהן מקור עיקרי לרעות החולות של החברה הישראלית. מצד עבודת המחקר, רכלבסקי ראוי לשבח – ניכר כי ירד לעומקה של הסוגיה עד כדי עיסוק בטקסטים אוטוריים, כנדרש לניתוח התופעה. הבעיה אצל רכלבסקי היא הפרשנות, שכל שורה בה נוטפת ארס, המבקשת לצייר את מושאי הכתיבה כמעט כיצורי אימים, והדבר מוביל פעמים רבות לעיוות מופרך של רעיונות.

חמורו של משיח צולל אל תולדות המשיחיות על פי ההיסטוריה היהודית וכתביה, בדגש על הקבלה, ומנתח את המאורעות הפוליטיים של ימי מדינת ישראל. הביטוי שעל שמו קרוי הספר מקורו במסורת העברית העוסקת בביאת המשיח. לאורך הדורות, דומה המשיח ל"עני ורוכב על חמור" (על פי זכריה ד', ט). הראי"ה קוק חידש בתפיסתו ההיסטוריוסופית, בהמשך לפרשנות של סוגיית משיח בן יוסף, את תקופת קום המדינה והציונות כביטוי של אותו חמור שעליו רוכב המשיח, חמור מלשון חומר. הציונות בונה את הצד החומרי, כמעשה משיח בן יוסף, ועל גבי ביסוס חומרי זה תופיע הבשורה הרוחנית. יוצרים חילונים שונים ראו תפיסה זו כפטרונית, כמבקשת להשתמש בציונות ולזרוק, ורכלבסקי מקצין גישה זו. ישנה חשיבות בדיון בשורשים התיאולוגיים-משיחיים שרוחשים תחת המציאות הישראלית, במיוחד מנקודת מבט חילונית. אלא שהשנאה והבוז העמוקים שרוחש רכלבסקי כלפי מושאי כתיבתו וכלפי היסודות התיאורטיים שהוא מוצא שמפעילים אותם, מייצרת ספר רווי להט מטיפני ואף ארסי. רכלבסקי מציג דעות כעובדות ודמיונות כמציאות, ומנתח מקורות תיאולוגיים ניתוח מוטעו ואנכרוניסטי.

נסתפק בדוגמה אחת מני רבות. בפרק "ימין ושמאל – סוד הסדר השמימי" מציג רכלבסקי את החלוקה לימין ושמאל, המבטאת את היחסים בתוך אילן הספירות הקבלי. עשר הספירות הקבליות מתחלקות בין שלושה קווים – קו האמצע, קו הימין וקו השמאל. הקו הימני מבטא את הנטייה כלפי החסד, הקו השמאלי את הנטייה כלפי הדין, והקו האמצעי מאחד בין שלל הספירות. רכלבסקי לוקח את החלוקה הזו – שלה דינמיקה עמוקה ומורכבת שנידונה על ידי המקובלים לאורך הדורות – ומייחס לה דיכטומיה מוטעית בין החסד והדין, הטהור והטמא, האלוהים והסטרא אחרא, מלאכים ושדים, גן עדן וגיהנום, יהודי וגוי. במסגרת פרשנות פשטנית זו קושר רכלבסקי בין התפיסה הקבלית של "שחיטת היצר הרע" (כאשר היצר הרע מזוהה בקבלה, אליבא דרכלבסקי, עם הצד השמאלי) ומעשי האלימות כלפי אנשי שמאל פוליטי בימינו: "עתיד מזהיר ממתין, אם כן, לשמאל אחרי בוא המשיח. אלא שעד לאותו עתיד, צריך השמאל בארץ, כמו יצחק מייצגו, להיעקד ולהיעקד מול הימין המנצח" (עמ' 231). רכלבסקי, בתחכמו, טוען שרצח רבין מוצדק בעיני המקובלים. לא מפריעה לו העובדה שהחלוקה הפוליטית לימין ושמאל הופיעה לראשונה בשנת 1789 בצרפת. מבחינתו טקסט קבלי שנכתב במאה ה-12 טוען שהשמאל הישראלי ייעקד על ידי הימין המשיחי. "לא ניתן להבין את המתחולל ביהדות דורנו בלי להכיר את עולם המשמעות הדתי, בו הימין אלוהי הוא והשמאל נחות ושטני", הוא כותב (עמ' 218).

בפרק שהוסיף לרוכב על החמור המחוודשת, ההשוואות פרועות אף יותר. הוא מאשים את בן-גוריון בכך שנתן לדתיים אוטונומיה דתית חינוכית, ומשווה זאת למתן אוטונומיות דתיות חינוכיות במדינות ערב, שהובילו לדבריו ליצירת אל-קאעידה

והאחים המוסלמים (עמ' כד). בהמשך הדברים מרחיק רכלבסקי לכת וכותב כך על הממשלה הנוכחית וניסיונה להעביר את הרפורמה המשפטית:

אם יש מדינה אחת בעולם שאסור ... שכך יקרה בה הרי זו ישראל. שכן מה בדיוק הביא לרצח שישה מיליון מבני עמנו, יחד עם מיליונים רבים מעמים אחרים? מה שהביא לכך היה עליית תנועה גזענית משיחית טרופת שגאה בבחירות דמוקרטיות, ואז ריסוק כל המגבלות עליה, וקודם כל הביקורת השיפוטית, כדי שתוכל לבצע את זממה חסר הגבולות. (עמ' מא-מב)

וההשוואה לא נעצרת שם; רכלבסקי טוען גם שהאויב שנגדו הסיתו הנאצים היה יהודי, שמאלני, אירופי, סוציאליסטי, ליברלי – בדיוק כמו זה שתלמידי המשיחיות מסיתים נגדו כיום.

דיון מעמיק מנקודת מבט חילונית על המרכיבים התיאולוגיים והמשיחיים בזהותם של גורמי הימין בפוליטיקה של ימינו הוא ראוי ביותר, חשוב ונצרך. דיון שיפגיש נקודות מבט שונות, ייגע בפצעים כואבים ויצלול אל יסודותיה המבעבעים של החברה היהודית והישראלית. אך דיון כזה דורש ישרה אינטלקטואלית, רגישות ואיפוק. תחת זאת, רכלבסקי בוחר לנקוט דמגוגיה שאין דרך לנהל עימה דיון.

אימת המשיח: דוד אוחנה והמודחק

בנקודה שבה נכשל רכלבסקי, מצליח פרופ' דוד אוחנה בספרו החדש, הרליגיוזי הכופר – החמישי בסדרת "דרכי המודרניות" – שבה בוחן אוחנה את היסודות המיתיים של העת המודרנית ושל הנאורות. בחלק החדש בסדרה מציג אוחנה תמונת מניפה מרתקת של עמדות המתמודדות עם היחס שבין הפוליטי לתיאולוגי, ובמרכז דמותו של גרשם שלום.

שלום, חוקר הקבלה הנודע שעיסוקו האזוטרי זכה להשפעה חובקת עולם, העמיד את השיח על המיסטיקה העברית בכלל ועל התופעה המשיחית בפרט בלב השיח הציוני. דוד אוחנה מתייחס אליו כאל "רליגיוזי כופר", היינו מי שמחזיק ב"ערגה לסוג חדש של רליגיוזיות יהודית, שאיננה ביטוי למערך שיטתי של אמונות ודעות, מצוות אנשים מלומדה, אלא כזו התרה אחר זן אקזיסטנציאליסטי של אמונה". שלום ביקש להשיב את "המודחק המשיחי" אל מעל לפני השטח, לחשוף את השמות האלוהיים המרחשים בשפה העברית ולהתריע מפני התעלמות מרבדים אלו של הקיום הישראלי, שכן אלה שבים ומופיעים בדרכם. בספרו בוחן אוחנה את יחסיו האינטלקטואליים של גרשם שלום עם אישים כמו מרטין בובר, דוד בן-גוריון, וולטר בנימין, חנה ארנדט, ישעיהו ליבוביץ', א"ב יהושע ואנשי גוש אמונים, ובכך חושף רבדים עמוקים של יחסי דת ומדינה. האלמנט המשיחי שזור בדיון בשלל ההוגים ומציג תמונת קלידוסקופ מרשימה של הסוגיה.

כהיסטוריון, אוחנה העמיס על ספרו ציטוטים, אירועים וניתוח אינטלקטואלי של העמדות השונות, ושלוש משמש נקודת הצייר שדרכה נעשית ההתבוננות. אחד מהניתוחים המרתקים הוא הדיון בתפיסה המשיחית של מחוללי הציונות.⁶ אוחנה מתאר את היחס אל בנימין זאב הרצל כמשיח מודרני, בין היתר על ידי הרצל עצמו ועל ידי דוד בן-גוריון. בהיותו בן עשר, יצא בן-גוריון עם אביו אל בית הכנסת, שם שמע כי "פשט הקול בעיר שמשיח בא, והוא נמצא בוונה, ויש לו זקן שחור ושמו הרצל". בן-גוריון ביקש להמשיך ולהגשים את המשיחיות החילונית של הרצל. הוא כתב כי הוא מבקש לדחוק את הקץ – מושג השמור לימות הגאולה – והכריז כי "מתוך הסערה מגיע אלינו קול שופרו של משיח". העם היהודי יעצב את עצמו מחדש בארצו, ישלוט בגורלו ויעקור את הגלות הכפויה עליו. באזכרה במלאות שלושים שנה לפטירתו של הרצל, בשנת 1934, אמר כי

הרעיון המשיחי, נשמת ההיסטוריה היהודית בגאולה, נסתלף כמה פעמים על ידי משיחי שקר, כך גם לאחר מות הרצל נישא השם הנהדר זה לא פעם לשווא על ידי מסלפי תורתו – ועלינו ללמוד מהרצל [...] לרצות את הגאולה, ואת הגאולה הגדולה במהרה בימינו.⁷

את מלחמת העולם הראשונה ביקש בן-גוריון לנצל כדי לקדם את החזון הציוני, וכתב ביומנו כי "חבלי משיח קודמים לגאולה". גם לאחר הקמת המדינה, גאולה הייתה המושג שבן-גוריון השתמש בו לביטוי הקמת המדינה. הפוליטיקה הציונית, על פי חוזה המדינה ומייסדה, מונעת מחלומות משיחיים המתממשים במעשים אקטיביים. זוהי "משיחיות פרומתאית" שהגדרתו של אוחנה, משיחיות הלוקחת לידה את קידום החזון הגדול.

החיבור בין הלהט המשיחי ליישום המדיני עורר את חששם של האינטלקטואלים, טוען אוחנה. מי שמייצגים יותר מכול את הסיבה לחשש הם הראי"ה קוק וממשיכי דרכו, המבטאים עד היום את החיבור העמוק בין הפרוגרמה המדינית לתפיסה המשיחית. מבחינת גרשם שלום, שלוש סכנות משיחיות פוטנציאליות מאיימות על הישראליות – המחשבה המשיחית הלאומית של הראי"ה קוק, הרטוריקה המשיחית של בן-גוריון ופעילותה הקונקרטי של תנועת גוש אמונים.

ביקרתי לאחרונה בבית התרבות של קיבוץ נען הממוקם במועצת גזר. אחד מהחדרים משמש להנצחת ישראל גלילי, ממייסדי הקיבוץ ומי שהיה יו"ר ועדת השרים לענייני התיישבות. גלילי קידם את ההתנחלות בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים וביקש להכשירה. הקירות בחדר ההנצחה מלאים בהדפסים של כתבות על פעילותו של גלילי כממונה על התיישבות – בגולן, ביהודה בשומרון, בימית ובבקעת הירדן. לצד כל אלה מופיעה כתבה אחת עם כותרת המצטטת את גלילי – "התנחלות אנשי

גוש אמונים חמורה בעיני יותר מפרשת אלטלנה". מעצבי חדר ההנצחה כמו מתנצלים בשם גילי – הוא אומנם תמך בהתנחלויות, אך התנגד בכל כוחו לגוש אמונים. יש משהו סמלי במיצב הזה, שמצליח לבטא את החשש מיישום תפיסה משיחית. כשההתיישבות נעשית מכוח תפיסה לאומית רציונלית, אזי יש בה ערך בעבורם, אך כשהיא כרוכה בתפיסות דתיות היא הופכת לסכנה.

אצל אוחנה, הביקורת בסוגיה זו מתמקדת בהיצמדות לקרקע הבלתי מתפשרת של גוש אמונים. אך עולה שם נקודה נוספת – החשש מהפיכת הרעיון המשיחי להיסטוריה ממשית. כל עוד המשיחיות היא אידיאה, תקווה, שאיפה, אפשר למצוא בה אלמנטים מסעירים, פורצי דרך. ברגע שהיא נעשית לתוכנית עבודה, למסמך מדיניות – כאן קופצת אימת המבקרים. אוחנה חושש מהחיבור בין הכיבוש המקראי למציאות הישראלית העכשווית, מהשילוב בין תיאולוגיה פוליטית לאתוס התיישבותי. מקורות מיתיים יכולים להיות נושא מעניין למחקר, אך אין ליישם במציאות הפוליטית.

גרשם שלום, אבי העיסוק במיסטיקה במאה העשרים, מוגדר כאן כאמור כ"רליגיוזי כופר", כמי שמהלך על ספי האמונה, אך חי מתוך ספק חד וברור. הספק הוא מניע לא פחות מהמשיחיות. אצל אנשי גוש אמונים לעומת זאת, אין מקום לספק. התוכנית האלוהית ההיסטורית חיה ופועלת, ולא נותר אלא ללכת בדרכה, לפרוץ דרכים נוספות. שלום ראה לנגד עיניו את משיח השקר שבתי צבי בכל אשר הלך, והסכנה שבתפיסה משיחית נובעת בעיניו מהמחיר שעלול לשלם עם ישראל על רעיון שכזה. בעיניו, ניסיון להגשים את הרעיון המשיחי הוא משחק באש, ניסיון שמסוגל לפעור את האדמה שעליה אנחנו יושבים ולהוביל לאסון. המתח המשיחי המוביל את עם ישראל לא נועד להתממש, אלא רק להוביל אותו הלאה. לכן הייתה לשלום ביקורת רבה על דרכו של בן-גוריון. שלום התייחס לזיקה המקראית של ראש הממשלה הראשון כלפי ארץ ישראל ככנענית, כזו היוצרת ניתוק מהיהדות ומבכרת חיבור לארץ על פניה. במאבק בין אדמה לרעיון, שלום מעדיף את הרעיון.

ואולם, חרף חששותיו של שלום מהמשיחיות, דווקא תלמידיו הקרובים ביותר נעשו אנשי ימין תומכי גוש אמונים. סתירה זו והחשש מהזיק המשיחי, הם המעסיקים את אוחנה בפרק האחרון של הספר. במין הכאה על ליבו של גיבור ספרו תוהה אוחנה: "האם חוקר היוצר אסכולה הדנה במשיחיות איננו אחראי בה במידה גם למודעות משיחית אינטנסיבית? האם להורות סטודנטים את נושא המשיחיות איננו מלהיב מניה וביה אחדים מהם לתוכן הנלמד?" (עמ' 347).

עושר המקורות בספרו של אוחנה יוצר קריאה מסחררת, שמצליחה לחדור לעומקים המשיחיים הרווחים תחת האדמה הישראלית, להציג את המשיכה הרוחנית-אינטלקטואלית ואת העושר הרעיוני הטמונים בהם, ובמקביל לבסס את החשש

מהמשיחיות ומהסכנות שהיא עלולה להביא עימה. הוא מצליח להציג את ההיסטוריה האינטלקטואלית של המחשבה המשיחית במאה ה-20 בישראל ולצייר אותה בצבעים עזים מלאי חיים. הוא חושף את המטען העמוק הגלום במושגים לאומיים שונים ומאפשר לבחון אותם מנקודות מבט שונות.

תיקון משוואת האחדות

בעוד השנה האחרונה מתחה את חלקי החברה השונים עד הקצה, הטבח הנורא בשמחת תורה הוביל לגילויים מרגשים של סולידריות חברתית. כולנו כואבים את הטרגדיה הנוראית שפקדה אותנו, את כאב הנרצחים, החטופים והמשפחות שאיבדו את יקיריהן. במקביל, נדמה שכל המרחב הפוליטי טולטל: דווקא במשמרתה של ממשלת "ימין על מלא" התרחש האסון הביטחוני הגדול שידענו; עם זאת, התפיסה הביטחונית של רוב האזרחים נעשתה ניצית יותר בעקבות המראות האיומים שפקדו אותנו. ימים יגידו מה יוליד המשבר הזה מבחינה פוליטית וחברתית, אך ברור לכול כי המציאות תראה אחרת מעתה והלאה.

נדמה שגם מקומה של היהדות במרחב הישראלי עומד להשתנות. בעבור רבים, הטבח האכזרי הציף את השאלה היהודית. האם הקיום שלנו כמדינת ישראל קשור להיותנו יהודים? האם כך רואים אותנו שכנינו? ביתר שאת צפה השאלה בעקבות התייחסויות שונות לטבח ברחבי העולם. יהודים רבים בתפוצות חשים מאוימים. אם נרצה בכך או לא, אנו נזכרים כי זהו מרכיב בזהותנו.⁸

בחוגים מסוימים, העיסוק ביהדות נתפס בשנים האחרונות כ"הדתה" – דבר שהוביל להתרחקות משאלת הקיום היהודי עד כדי ניתוק. קיום של מנהגים דתיים שגרתיים, שמירת חגי ישראל אפילו, נתפסו כמעשים משיחיים, מאיימים. ביחס בין משיח בן יוסף למשיח בן דוד מבטאת הבקשה לניתוק הסממן היהודי ממדינת היהודים ביטוי למותו של משיח בן יוסף. השאלה היהודית העסיקה את הישראלים מאז קום המדינה, אך בשנים האחרונות נדמה שאחת התשובות הייתה הפניית עורף לעצם השאלה והעיסוק בדבר. עלינו להניח על השולחן מחדש את העיסוק בזהותנו היהודית, תוך דיון משותף לכלל חלקי החברה. אם נחזור למשל הרכבת העצים של חנן פורת, החברה הישראלית זקוקה להרכבה של כלל הכוחות הפועלים בה. מתוך ההבדלים נוצרים פערים ומאבקים, אך בימים אלה אנו זקוקים לסבלנות ולהבנה שיאפשרו לכל צד לבקש אצל האחר את שחסר לו.

כשהרב יהודא ליאון אשכנזי, המכונה "מְנִיטו", מדבר בכתביו על היחסים שבין משיח בן יוסף למשיח בן דוד, הוא מחדש כי חטאו של אדם הראשון תוקן על ידי דוד המלך, אך טרם תוקן חטאו של האדם השני – קין. תיקון חטאו של קין הוא לפתור את משוואת האחוה. סיסמתו של המשיח היא "זאהבת לרעך כמוך", גורס מניטו.

תפקידו של משיח בן דוד הוא אפוא "להפוך את החברה הישראלית למגדלור כלפי האומות כולן, לתקן את משוואת האחוה ברמת האוניברסל האנושי כולו".⁹ המסר האוניברסלי הטמון בעם ישראל – סגולת ישראל – הוא היכולת לתקן את האחוה האנושית שעליה דיבר גם סארטר, אך ראשית יש לקיים את האחוה הזו בתוך האומה הישראלית עצמה: "תיקון משוואת האחוה בחברה הישראלית ... זה שייך לתקופתו של משיח בן יוסף", גורס מניטו. זהו תהליך עמוק ומורכב, שלא מוותר על אף שאלה קשה, אך מניח בבסיס השיח את השותפות בין החלקים השונים בחברה.

מעץ אחד אל חמורו של משיח ולרליגיוזי הכופר, המתח המשיחי עובר כמו חומר מוליך. המפגש בין נקודות המבט השונות מצית ניצוצות שעפים סביב ופוגעים זה בזה. נקודות המחלוקת עמוקות וכואבות, אך כדי להמשיך לחיות כאן יחד הדיון צריך להתקיים. המשקפיים התיאורטיים שדרכם מסתכלים על החברה הישראלית שונים הם, אך הבקשה הפנימית צריכה להיות קרובה – להצליח לפעול יחד לכינונה של חברה ישראלית טובה יותר. כעת, כל הרוצה לפעול לתיקון העולם, כל הרוצה לראות במציאות הארצית ביטוי של הנשגב, כל הרוצה לממש במדינה היהודית כמיהות עתיקות – צריך לפעול לתיקון היחסים בחברה הישראלית. זוהי הקריאה המשיחית הרדיקלית ביותר.

אשרי המאמין.

-
- 1 ז'אן פול סארטר ובני לוי, **תקווה עכשיו: השיחות מ-1980**, מצרפתית: דניאלה יואל, אלעד לפידות ואלי שיינפלד, ירושלים: כרמל, 2008, עמ' 82. במהלך השיחה סארטר מודה כי בני לוי חשף אותו לצורת חשיבה זו.
 - 2 **מאמרי ראי"ה א**, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ם, עמ' 95.
 - 3 לצד ספריו של הרב יהודה ליאון אשכנזי ("מניטו") שנערכו משיעוריו ופורסמו לאחר מותו, לדוגמה **מספר למשיח?**, קריית ארבע: מכון מניטו, 2006; ו**סוד מדרש התולדות**, חלק ח, בית-אל: ספריית חווה, 2020.
 - 4 שער הכוונות, דרושי העמידה, דרוש ו.
 - 5 בספר זה מוגשת סדרת שיעורים שקיים חנן פורת סביב ספרו של הרמח"ל **קנאת ה' צבאות**. רמח"ל כתב את הספר נגד כת השבתאים וביקש לדחות את שיטתם
 - 6 אוחנה אף פרסם ספר שלם על המשיחיות הממלכתית של בן-גוריון. ראו **משיחיות וממלכתיות: בן-גוריון והאינטלקטואלים בין חזון מדיני לתאולוגיה פוליטית**, קריית שדה-בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הצינונות ומורשת בן-גוריון, 2003.
 - 7 מובא בספרו של אוחנה, עמ' 58.
 - 8 ראו מאמרה של מיה טבת-דיין, "השנאה יצאה מהארון", שבת, **מקור ראשון**, 3.11.2023.
 - 9 הרב יהודה ליאון אשכנזי, **סוד מדרש התולדות**, חלק ח, עמ' 421.